

Binding en vrijheid: over de ethische zin van instituties

INLEIDING

Instituties belichamen altijd een bepaalde ethische zin. Daaronder verstaan we het vermogen van instituties om menselijke vrijheid werkelijk te doen zijn in de objectieve sociale en politieke realiteit van de samenleving. Eigen aan instituties is dat ze mensen *binden* en een zekere mate van vaste en voorspelbare ordening geven aan menselijk handelen. De vraag die op het symposium 'Instituties in beweging' centraal stond is of de instituties in de huidige tijd dat nog wel in voldoende mate doen. Het gewicht van instituties neemt af, hun bindend vermogen wordt zwakker; ze zijn kortom 'losbandig' geworden. Is dat omdat moderne mensen de binding aan instituties al gauw als knellend en beperkend ervaren? Is het de emancipatie van het individu die maakt dat mensen zich onttrekken aan de collectieve gedragsregulatie van instituties? Daar kan men zich iets bij voorstellen: meer individuele vrijheid, minder institutie. Maar de centrale vraag is: gaat binding ten koste van vrijheid of wordt vrijheid pas mogelijk op grond van het bindweefsel van de maatschappelijke en politieke instituties?

Bij dit onderwerp is het verleidelijk te kiezen voor een cultuurkritische insteek. In de inleiding bij het thema in deze bundel klinkt onmiskenbaar een zekere bezorgdheid door. Er is iets aan de hand. De traditionele instituties worden zwakker en weten minder goed individuen aan zich te binden. De moderne mens wil zich niet meer vastleggen en gaat duurzame banden en verplichtingen uit de

weg. Denk aan kerk, huwelijk en gezin, verenigingsleven, lidmaatschap van politieke partijen. Als men overtuigd is van het belang van stevige en duurzame instituties in de samenleving ter bescherming en vormgeving van onze vrijheid-in-gemeenschap, dan is de onmiskenbare tendens van de-institutionalisering zeker een reden tot bezorgdheid. Menselijke relaties waarop het gemeenschapsleven berust, worden lossier van karakter, minder duurzaam en hecht, meer afgestemd op de moderne beweeglijkheid van het leven. Vanuit een cultuurkritisch perspectief is hier sprake van verlies en verval.

Maar men kan ook kiezen voor een maatschappijkritische insteek. Vanuit dit perspectief is de verzwakking van de binding van individuen aan traditionele instituties zoals kerk, gezin, politieke partij eerder toe te juichen als een mogelijke bevrijding en emancipatie van het individu. Traditionele instituties zijn immers altijd tot op zekere hoogte repressief en een keurslijf voor individuen. Een mooi voorbeeld is het huwelijk: ongetwijfeld heeft het huwelijk tegenwoordig een vrijer en opener karakter. Niet langer definieert het huwelijk de relatie van hen die intreden in dit instituut, maar twee mensen gaan samen een relatie aan, een min of meer duurzame relatie als levenspartners, op hun condities en zonder zich vanzelfsprekend te voegen naar de vaste rolpatronen en betekenissen die door de institutie traditioneel worden voorgeschreven.

Ons onderwerp laat dus twee benaderingen toe, een conservatieve cultuurkritische of een progressieve maatschappijkritische. Instituties zijn zeker in beweging. Betekent dit een dreigend verlies of is er sprake van een grotere vrijheid? Is er reden tot pessimisme of juist tot optimisme? In het algemeen juichen wij de versterking van individuele vrijheid en autonomie toe. Wij hoeven niet terug naar de sterk geïnstitutionaliseerde samenleving van vroeger, waar het individu weinig te vertellen had en zich moest invoegen in vaste traditionele rolpatronen. Anderzijds zien velen ook de schaduwkant van de toenemende individua-

lisering: verlies van sociale cohesie, van maatschappelijke betrokkenheid, de cultuur van het 'dikke ik', enzovoort. Om oog te krijgen voor de waarheid van beide benaderingen moeten we de vraag stellen naar de ethische zin van instituties.

INSTITUTIES EN ZEDELIIKHEID

Het zal niet voor iedereen direct duidelijk zijn wat we moeten verstaan onder de ethische zin van instituties. In welke zin hebben instituties een ethische betekenis? Ook geldt de vraag: staat die ethische zin van onze instituties nu echt onder druk?

Als er gesproken wordt over veranderingen die instituties ondergaan als gevolg van processen van modernisering en individualisering, dan gebeurt dat in de regel vanuit de optiek van de sociologie. Het sociologische gezichtspunt van de studie van maatschappelijke veranderingsprocessen verdringt nogal eens het filosofisch-ethische gezichtspunt. Het verschil is dat bij de sociologische benadering van instituties de identificatie wordt losgelaten ten voordele van een meer neutrale en objectieve (wetenschappelijke) bestudering van sociale verschijnselen en ontwikkelingen. Wat wordt hier bedoeld met identificatie? Instituties geven, zo kan men zeggen, vorm en betekenis aan het gemeenschappelijk leven van personen. Dat doen ze echter alleen wanneer personen zich kunnen herkennen in die instituties en in staat zijn zich te identificeren met de betekenis die hun leven en samenleven krijgt vanuit de institutionele vormgeving ervan. Je kunt over instituties spreken als 'onze' instituties, zoals onze democratie, onze rechtsstaat waarvoor we staan en waaraan we ons gecommitteerd voelen. We voelen ons dan verbonden met de geest die de instituties bezielt. Ze vormen geen uitwendige realiteit buiten ons, maar ze geven uitdrukking aan onze levenswijze, waarden en idealen.

Met een voorbeeld uit de recente politiek kunnen we dit spreken over de ethische zin van instituties iets verduidelijken. Het gaat om een veelbesproken incident. Tijdens de algemene beschouwingen vorig jaar (2011) in de Tweede Kamer werd minister-president Rutte in de taal van de straat aangesproken: 'doe eens normaal man'. Voor ons onderwerp zijn vooral de reacties interessant. Velen namen aanstoot aan deze weinig parlementaire woorden omdat ze het zagen als een schoffering van het ambt en instituut van de minister-president. Het gaat dan niet zozeer om de persoon van Mark Rutte, die wel tegen een stootje kan, als wel om de waardigheid en het gezag van het ambt dat een zeker respect vereist. De persoon is bekleed met een ambt, en het ambt heeft een bovenindividuele betekenis en gelding. Er zijn er ook die minder belang hechten aan het institutionele karakter van het ambt en die daar vooral de individuele persoon van Rutte zien staan. Instituties hebben een aureool, een uitstraling van gezag en betekenis die de toevalligheid van de individuele persoon overstijgt. Daar passen bepaalde gebruiken en rituelen bij, plechtige handelingen en bijzondere momenten, die alle tot doel hebben de betrokkenen te vervullen met gevoelens van eerbied en ontzag.

Uit de reacties van het publiek op het genoemde incident blijkt een zekere ambivalentie: enerzijds zien we een typisch Nederlandse waardering van informele en egalitaire omgangsvormen – doe maar gewoon – , niet langer de regentendeftigheid van vroeger, dat ontzag voor hoogwaardigheidsbekleders, anderzijds toch ook het gevoel dat de institutionele rol die Rutte vervult daardoor schade kan oplopen en dat dat uiteindelijk negatief is voor de legitimiteit van ons democratische bestel. Naarmate de institutionele vorm zwakker wordt en minder impact heeft, minder gezag uitstraalt, wordt de toevallige persoon en diens acteren belangrijker. We gaan dan in de richting van een mediocratie, die een cultus wil zijn van de persoonlijkheid. Is dat gunstig? De uitbreiding van de al zo wijd ver-

spreide BN'er-cultuur naar de politiek moeten we niet echt willen.

Het geheel van instituties, wetten, normen en waarden dat in een gemeenschap geldt, noemt men wel zedelijkheid.¹ Dat woord zal sommigen wat ouderwets overkomen. In klassiek-filosofische zin verwijst zedelijkheid naar het gemeenschapsleven dat op een bepaalde wijze geordend is. Het gaat daarbij om een ordening en structuren die het individu overstijgen. De zedelijke orde, die onder andere haar uitdrukking vindt in instituties, is iets wat alle individuen draagt, omvat en bepaalt. Instituties hebben een objectief en bovenindividueel karakter; ze zijn niet afhankelijk van mijn willekeur en opinie, ze vormen de ruggengraat van de samenleving.

Maar tegelijk kan die zedelijke orde niet iets zijn dat buiten en tegenover het individu staat en diens vrijheid slechts beperkt. Dat bedoelde ik eerder met identificatie: het individu moet zich kunnen herkennen in die objectieve orde van de samenleving, in de waarden en normen die belichaamd worden in de manier waarop wij ons gemeenschappelijk samenleven vorm en gestalte hebben gegeven.

Vanuit ethisch gezichtspunt gezien zijn instituties dragers van waarden en normen. Ze zijn niet ethisch neutraal, maar pas dankzij de institutionele orde kan er vrijheid bestaan, een vrijheid wel te verstaan in gemeenschap, want alleen zo kan vrijheid werkelijk zijn.

INDIVIDUALISERING

Maar hebben we daar niet precies een probleem? De normen en waarden waardoor een leven in gemeenschap mogelijk wordt gemaakt, een gemeenschap waarin het ik zich vermag te herkennen in een wij, en het wij het ik erkent en in zich opneemt, dat is steeds meer voor veel mensen een bron van zorg. Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt jaarlijks een top vijf samen van wat mensen aangeven als belangrijkste maatschappelijke problemen. Onlangs is

deze top vijf gepubliceerd en het bleek dat op nummer 1 het probleem van normen en waarden stond: mensen maken zich, meer dan over integratie of veiligheid, zorgen over het verlies van sociale cohesie en de verzwakking van het bindweefsel van de samenleving. Individuen komen steeds meer los van elkaar te staan, trekken zich steeds minder, althans dat is de perceptie, van elkaar aan en zijn vooral bezig met hun eigen ik. Dus wat mensen zorgen baart (en waar ze zelf ook aan bijdragen zonder het misschien in de gaten te hebben) is de toename van een negatieve individualisering, van individuen die zich in het maatschappelijk veld gedragen volgens het handelingsmodel van economische rationaliteit: het najagen van eigenbelang en winstmaximalisatie. Dit heeft met name een gezicht gekregen in de bonuscultuur die onze maatschappij in haar greep heeft. Daar maken mensen zich blijkbaar zorgen om. Solidariteit, gemeenschapszin, dat is iets van vroeger, nu moet je voor jezelf opkomen, op de markt komt het vooral aan op eigen prestaties en succes.

De samenstelling van de top vijf van maatschappelijke problemen kan verwondering wekken als men bedenkt dat de voormalige premier Balkenende zich jarenlang heeft ingezet voor een revitalisering van de publieke moraal met zijn normen-en-waardenproject. De inzet van dit project was om mensen aan te spreken op hun gedrag in de publieke sfeer. Kort samengevat: fatsoen moet je doen. Opvallend is hoezeer dat project enerzijds blootstond aan vaak wat smalende kritiek, maar dat er anderzijds ook brede erkenning bestond dat de onderliggende gedachte belangrijk en waardevol was. Wellicht is het waarden-en-normenproject van Balkenende vastgelopen omdat het te moralistisch van opzet was, te zeer een goedbedoelend appel gericht aan individuele personen, terwijl in dezelfde tijd de institutionele orde van de samenleving in haar zedelijke draagkracht verzwakt raakte als gevolg van het oprukkende neoliberalisme en versterking van de markt door privatisering van publieke overheidstaken. Dat wil zeggen dat mensen als

gevolg van bepaalde maatschappelijke en politieke ontwikkelingen meer en meer worden aangesproken als vrije, hun eigen belang kiezende individuen die acteren binnen de amorele ruimte van een gemeenschappelijke markt. En met een overheid die zich meer en meer terugtrekt, het publieke belang privatiseert en een beroep doet op de eigen verantwoordelijkheid van individuen. Zo wordt het proces van ‘vereconomisering’ van maatschappelijke verhoudingen gestimuleerd en versterkt. Een project van waarden en normen, ter versterking van burgerschap en publieke moraal, helpt dan niet echt meer en is gedoemd om te blijven steken in een moralisme dat haaks staat op de reële ontwikkelingen in de samenleving.

VERZWAKKING VAN INSTITUTIES?

Het probleem van normen en waarden, als we dat zo mogen noemen, heeft te maken met de verzwakking van de instituties waardoor ze er minder goed in slagen het gedrag, gedachten, emoties van individuen te reguleren en kanaliseren. Als we langs deze weg verder proberen te denken, dan kunnen we gebruik maken van de sociologische en cultuurkritische beschouwingen van Anton Zijderveld over het thema van de verzwakking van de instituties.² Zijderveld staat – of stond, want hij is al geruime tijd met pensioen – bekend als de socioloog van het maatschappelijk midden. Voor een gezonde samenleving, zo luidde zijn centrale gedachte, zijn we niet aangewezen op de staat of op het individu, maar op vrijwillige associaties in het maatschappelijk middenveld. Zinvol handelen is pas mogelijk tussen de uitersten van bureaucraties en subjectivisme in. Maar precies dat gebied van het midden staat onder druk.

In de laatmoderne samenleving zien wij, aldus Zijderveld, een afstand ontstaan tussen individuen en de instituties, die in toenemende mate hun traditionele zware betekenis verliezen en daarmee ook hun emotionele iden-

tificatiemogelijkheden. De laatmoderne mens wordt geconfronteerd met rationele en abstracte instituties, en wordt als gevolg daarvan teruggeworpen op de eigen emoties en subjectiviteit. Instituties verliezen in toenemende mate hun aureool en autoriteit, en daardoor hun bindingsvermogen. Mede door de tegencultuur van de protestgeneratie van de jaren zestig heeft er, aldus Zijderveld, een proces van subjectivering plaatsgevonden. De geest van de jaren zestig stond in het teken van het streven naar zelfexpressie, vrije ontplooiing en authenticiteit, kortom bevrijding van het individu, en verzet tegen de traditionele repressieve instituties van de burgerlijke samenleving die als vervreemdend werden ervaren. Waar de binding met instituties zwakker wordt en daarmee ook de rationele sturing en disciplinerende die van instituties uitgaat, neemt de emotionele subjectiviteit van individuen toe. En dat uit zich in grillig, onvoorspelbaar en irrationeel gedrag, in de behoefte aan steeds nieuwe prikkels en kicks, in de vlucht naar het 'innerlijk', yoga, religieuze mystiek en zweverige New Age-spiritualiteit. Zonder de beperkingen van institutionele normen en waarden, dat wil zeggen, zonder enige vorm van institutioneel ascetisme, lopen menselijke emoties het gevaar om leeg en betekenisloos te worden of met alle winden mee te waaien.

Het onderscheid tussen stuurloze emoties en de 'rationele instituties' die bescherming en sturing bieden, heeft Zijderveld ontleend aan de filosofie van Arnold Gehlen.³ De mens is, volgens Gehlen, een *Mängelwesen*, dat niet meer op zijn instincten kan terugvallen om zich aan zijn omgeving aan te passen. Sociale instituties hebben de functie van instincten overgenomen. Zonder instituties staat de mens naakt en hulpeloos in de wereld. Gehlen vergelijkt de mens ook wel met een weekdier dat de schaal of het pantser van de instituties nodig heeft ter bescherming. Volgens dit beeld staan maatschappelijke instituties voor de tweede natuur die stabiliteit, zekerheid en duurzaamheid bieden aan het menselijk handelen. Ze bieden bescherming tegen

de innerlijke subjectiviteit van de mens die gekarakteriseerd wordt als impulsief, irrationeel, wisselvallig.

Deze visie op de mens als weekdier leidt gemakkelijk tot een conservatieve verdediging van de sterke en gesloten institutie. Je moet de emotionele subjectiviteit van mensen niet te veel de ruimte geven, anders krijg je populisme, gebrek aan disciplinerende vorm, en uiteindelijk opstand der horden. Conservatieve cultuurkritiek is bij Zijderveld zeker te vinden, maar tegelijk erkent hij ook dat het proces van de-institutionalisering, waar Gehlen op gewezen heeft, samengaat met nieuwe vormen van re-institutionalisering. Er is niet alleen verval van instituties, er is ook sprake van verandering van instituties. Wat aanvankelijk overkomt als verzwakking kan een zinvolle aanpassing zijn aan gewijzigde omstandigheden. Er wordt vaak op gewezen dat in een democratische samenleving instituties minder star, steriel en hiërarchisch van aard zijn en dat binding aan dergelijke instituties meer op vrijwillige basis plaatsvindt. Het moderne individu is niet alleen een bedreiging voor het bindweefsel van de samenleving, het individu met zijn bijzondere subjectiviteit verdient ook erkenning in de organisatie van de democratische samenleving.

In overeenstemming met het laatstgenoemde zien we verschuivingen optreden: de vertrouwde instituties passen zich tot op zekere hoogte aan het proces van individualisering aan.⁴ Dat zien we bijvoorbeeld gebeuren bij politieke partijen, die zich aanpassen door steeds meer inspraakmogelijkheden aan hun leden te bieden en door minder de nadruk te leggen op de vertrouwde ideologische blauwdrukken. De tijd dat de burger zich verbonden voelde met een bepaalde politieke partij vanwege de ideologische of levensbeschouwelijke identiteit van die partij is voorbij; lidmaatschap van politieke partijen als vorm van duurzame verbondenheid op basis van een gedeelde politiek-maatschappelijke visie neemt af, en in plaats daarvan komt de politieke beweging op, georganiseerd rondom een charismatisch politiek leider die een directe relatie met de

kiezer zoekt en deze via moderne communicatiemiddelen de mogelijkheid geeft van inspraak op de onderwerpen die op de politieke agenda geplaatst moeten worden. De politieke bewegingen die het Nederlandse politieke landschap van het laatste decennium bevolken – de leefbaar-partij van Pim Fortuyn, de beweging van Rita Verdonk, en nu dan de partij zonder leden van Wilders – sluiten een zeker risico in van destabilisering en populisme, van een uitbaten van onlustgevoelens onder de bevolking zonder dat er gewerkt wordt aan reële en duurzame oplossingen. Anderzijds: hier ziet men nieuwe vormen van organisaties die blijkbaar beter toegesneden zijn op de beweeglijkheid van het postmoderne individu.

Ook hier moet men niet te snel willen reageren met cultuurkritiek. De politieke orde kan wel iets van de typisch moderne beweeglijkheid aan – en heeft daar zelf ook deel aan –, maar heeft anderzijds altijd een institutionele bemiddeling nodig teneinde de politiek te beschermen tegen de waan van de dag en tegen Berlusconi-achtige vormen van politieke marketing en mediabeïnvloeding van de wispelturige kiezer. Het is waar, de hedendaagse burger is min of meer losgeslagen van zijn levensbeschouwelijke ankers en is daardoor veel vatbaarder geworden voor allerlei op emoties en gevoelens aangrijpende sturingsinstrumenten uit de marketing- en reclamewereld. De burger kiest minder op basis van ideeën of op basis van het toebehoren tot een levensbeschouwelijke stroming die zich vertaalt in een politieke richting. In deze tijd van grote maatschappelijke veranderingen is de kiezer op drift en dreigt in de politiek alles persoonlijk te worden. Onlangs heeft Donner, de vice-president van de Raad van State, hiertegen gewaarschuwd: koester in tijden van onzekerheid en crisis je instituties, staatsrechtelijke regels en publieke omgangsvormen, want die vormen de ankerpunten van een geordend democratisch bestuur.⁵

De zin van instituties, is dat nu vooral bescherming? Moeten instituties vooral vastigheid en structuur geven, om ons zo te beschermen tegen de dictatuur van het persoonlijke en de op drift geslagen emoties? Het harde pantser om het weke innerlijk van de emotionele subjectiviteit van individuen? Ik denk dat dit beeld tekortschiet en eenzijdig is. In ieder geval wordt op deze manier de ethische zin van instituties niet voldoende duidelijk. Ik wil dit punt proberen toe te lichten aan de hand van het huwelijk en hoe men de zin van het huwelijk als institutie zou kunnen begrijpen.

De indruk bestaat dat het huwelijk, in zijn formeel institutionele zin, tegenwoordig voor velen zijn meerwaarde heeft verloren. Het is niet langer vanzelfsprekend om met je levenspartner in het huwelijk te treden, anders dan om redenen van conventie of status. Het besluit om samen het leven te delen kan ook, in de opvatting van velen, genomen worden los van zijn institutionele bevestiging en uitdrukking ervan. Het is niet langer een maatschappelijke schande om ongehuwd samen te leven en in deze staat kinderen te krijgen en op te voeden; wij laten dat nu over aan de persoonlijke keuze van mensen. De juridische bescherming van rechten en plichten van beide partners kan ook verkregen worden door middel van een privaatrechtelijk samenlevingscontract.

Dus waarom nog trouwen als de institutionele betekenis van het huwelijk uitgehold is, althans door velen niet meer ervaren wordt? Ook zonder een formeel huwelijk is er in de regel sprake van een duurzame relatie, van trouw en binding die verdergaat dan de verliefdheid van het moment. Er is sprake van een vrijwillige binding voor langere duur, een relatie waar trouw, loyaliteit, zorg en wederzijdse verantwoordelijkheid bij passen, maar zodanig dat de wil hier niet verdergaat dan het subjectieve zich tot elkaar willen van beide individuen. Beide partners willen hun wederzijdse relatie zonder dat dit willen een objectieve uitdruk-

king krijgt. Heeft het zin dit subjectieve willen van beide partners te binden aan de instelling van het huwelijk? Een instelling overschrijdt het subjectieve willen en bindt het, geeft het een objectieve gestalte en uitdrukking. Nu kan men menen dat een dergelijke institutionalisering een belemmering vormt voor de authenticiteit van de subjectieve relatie, of tenminste een overbodigheid, want hooguit een bevestiging van wat in de echte relatie reeds verondersteld is. En als het zich tot elkaar willen van beide partners in die relatie wegvalt, kan de objectieve instelling de relatie niet meer redden, hooguit als lege huls doen voortzetten. Of: zonder de authenticiteit van het gevoel is het huwelijk een leugen, nietwaar?

Het antwoord op deze kritiek zou niet gezocht moeten worden in de traditionele argumenten voor het huwelijk, het belang van een geordende voortplanting en opvoeding van de kinderen, en het belang van de maatschappij (vergeleijk de bekende gedachte van het gezin als hoeksteen van de samenleving); het antwoord moet toch zijn dat de instelling juist dynamisch gestalte geeft aan wat in het subjectief willen van elkaar of tot elkaar aanwezig is, van twee die elkaar zo willen dat ze voorbij het subjectieve en momentane van de relatie willen. De instelling is niet een vreemde werkelijkheid die extern is aan de subjectieve relatie, aan de innerlijkheid van het gevoel, maar als het goed is wordt de eigen dynamiek van het subjectieve engagement door de institutionalisering versterkt. Intreden in de instelling betekent dat ik zo sterk tot de andere wil dat ik, ook als ik in de toevalligheid van de momentane begeerte niet meer zou willen, dan nog wil willen.⁶ Mijn wil heeft in het huwelijk een objectieve vorm gekregen, bemiddeld door de maatschappij die het wederzijdse engagement van de partners bevestigt en erkent; in die objectieve vorm is het nog steeds mijn wil, onze wil, ook wanneer die niet per se als zodanig gevoeld hoeft te worden.

Een institutie geeft bescherming, stabiliteit, duurzaamheid, omdat ze het subjectieve van het individu overstijgt en

bindt aan bepaalde normatieve patronen. Dat is één kant van de zaak; even belangrijk is dat de institutionele vormgeving niet van buiten komt, maar dat het individu zijn door de instelling bemiddelde vrijheid ook herkent en wil, dat het geen dwangbuis is maar een objectieve en zinvolle verwerkelijking van die innerlijke vrijheid. In die zin blijft het beeld van Gehlen, het beeld van de mens als weekdier dat vanwege zijn instinctarmoede en innerlijke vormloosheid het pantser van de instituties nodig heeft, eenzijdig en tekortschietend. Het beeld van het pantser drukt meer de bescherming dan de vrijheid uit. Een pantser, hoe dan ook, blijft altijd wat schuren, beschermt je tegen de boze buitenwereld, maar bij Gehlen ook en misschien wel vooral tegen het ongebonden innerlijk van het individu zelf.

NAAR EEN CONCLUSIE

We kunnen langzamerhand de balans opmaken: in de laatmoderne wereld waarin we leven is er sprake van een proces van de-institutionalisering en individualisering. In allerlei verschijnselen en ontwikkelingen kunnen we dat aanwijzen, in de politiek, op het vlak van maatschappelijke organisaties, huwelijk en gezin, religieuze instituties, dat alles is onderhevig aan ingrijpende veranderingen. Is dat erg? Ja en nee. Nee, de-institutionalisering wil niet zeggen dat instituties geheel verdwijnen. Sociologen wijzen op een gelijktijdig proces van re-institutionalisering, nieuwe structuren die vormgeven aan het samenleven van mensen, flexibeler, aangepast aan nieuwe omstandigheden en behoeften. Met name het idee van het netwerk als nieuwe en alternatieve organisatievorm doet hier zijn intrede.⁷

Anderzijds, ja, er is wel reden tot zorg: in zoverre binding aan instituties zwakker wordt en individuen hun vrijheid minder makkelijk in overeenstemming kunnen brengen met vormen van duurzame commitment, loyaliteit, trouw, komen ze meer bloot te staan aan manipulatieve vormen van gedragsregulatie, beïnvloeding en sturing vanuit de

markt en media. De markt is de ruimte waarin mensen iets *van* elkaar willen, niet elkaar, dus bij uitstek geschikt om mensen in contact met elkaar te brengen op een conditionele en voorlopige basis. Wat sommigen toejuichen als bevrijding van het individu, betekent in de praktijk nogal eens de verheerlijking van de keuzevrijheid van de consument, die zich vrij en flexibel beweegt op de markt van behoefte en bevrediging. Het is daarbij opvallend hoezeer ongebonden individuen, die hun vrijheid steeds opnieuw, authentiek en origineel, tot expressie willen brengen in stijl en smaak, in de mode van de dag, toch in de praktijk kuddedieren blijken te zijn, en anderen, vaak de 'smaakmakers', in hun keuzen volgen.

NOTEN

- 1 Ik volg hierin min of meer Hegel; zie de studie van L. Heyde, *De verwerkelijking van de vrijheid. Een inleiding in Hegels rechtsfilosofie*. Leuven: Universitaire Pers Leuven 1987.
- 2 Zijn belangrijkste sociologische studie over de betekenis van instituties is *The Abstract Society* uit 1970; hier moet ook genoemd worden zijn *The Institutional Imperative. The Interface of Institutions and Networks*, uit 2000. Een uitvoerige bespreking en waardering van zijn werk is te vinden in A. Zijdeveld, H.J. van de Braak, A.M. Bevers (red.), *De waarde van instituties. Essays voor Anton Zijdeveld*. Amsterdam: Amsterdam University Press 2000.
- 3 Arnold Gehlen was een invloedrijke filosoof en socioloog. Hij behoorde tot de conservatieve revolutie (samen met onder anderen Carl Schmitt) die ten tijde van de Weimarrepubliek een brug sloeg tussen nationaal-conservatief en nationaalsocialistisch gedachtegoed. Een belangrijke studie van hem is *Der Mensch. Seine Natur and seine Stellung in der Welt* (1940).

- 4 Zie hiervoor het interessante artikel 'Omstreden instituties. Instellingen in een geïndividualiseerde samenleving', van Marc Hooghe en Dick Houtman, in *Sociologische Gids*, jrg. 50, 2003.
- 5 In de toelichting bij het eerste verslag als vice-president van de Raad van State op 5 april 2012.
- 6 Deze formulering heb ik ontleend aan de syllabus 'Ethiek' van Frans de Wachter, emeritus hoogleraar ethiek van het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte te Leuven.
- 7 Zie voor het invloedrijke begrip van netwerksamenleving het werk van de Spaanse socioloog M. Castells, met name zijn driedelige werk *The Information Age. Economy, Society and Culture*. Oxford: Blackwell 1996, 1997, 1998.